

KATEGORIÁLNY RÁMEC MARXOVEJ TEÓRIE NADHODNOTY (1. časť)¹

JURAJ HALAS, Katedra logiky a metodológie vied FiF UK, Bratislava

HALAS, J.: The Categorial Framework of the Marxian Theory of Surplus Value I
FILOZOFIA 67, 2012, No 2, p. 93

The paper offers a reconstruction of Marx's explanation of the origin of surplus-value in the production process. Subsequently, the analysis of the fundamental concepts or "categories" of this explanation leads to their classification embodying two pairs of "registers". Rules which govern the rational use of these categories are derived as well. Thus Marx's critique of political economy can be interpreted as a critique of systematic "categorial mistakes" due to breaking these rules when using categories in explanations and definitions. In the second part of the paper (intended to be published in the next issue), these rules are applied to three misinterpretations of Marx's theory by Michael Hauser, Wei Xiaoping and Ľuboš Blaha.

Keywords: Categories – Categorial mistakes – Critical theory – Critique of political economy – Methodology of social sciences – K. Marx

Úvod. Predmetom tejto štúdie je časť Marxovej teórie hodnoty, ktorá vysvetľuje pôvod nadhodnoty v kapitalistickom výrobnom procese.² Nepredstavuje samostatnú teóriu, bez zvyšku teórie hodnoty je neúplná a nepochopiteľná, no kvôli zjednodušeniu ju budem nazývať „teóriou nadhodnoty“.³ Chápem ju ako *kritickú teóriu*, ktorá okrem pozitívneho pochopenia predmetu svojho skúmania predkladá aj vysvetlenie pôvodu falošných predstáv o ňom. V štúdiu sa pokúsím ukázať, že kritická funkcia teórie nadhodnoty je výsledkom uplatnenia špecifického systému pojmov, ktorý budem nazývať kategoriálnym rámcom. Ten na jednej strane Marxovi umožnil vyriešiť niektoré apórie klasickej politickej ekonómie, na druhej strane sa stal základom kritiky nedostatkov – *kategoriálnych chýb* – v postupoch ekonómov.

V prvej časti článku preto najprv načrtnem minimálnu rekonštrukciu teórie nadhodnoty, ktorú budem skúmať z hľadiska použitých kategórií, teda základných pojmov. Z druhej časti z tohto skúmania vyplynie rozdelenie kategórií do skupín čiže registrov. Umožní mi obnažiť myšlienkové postupy, ktoré z Marxovej teórie robia teóriu kritickú, a ukázať, že zvolený kategoriálny rámec je v tejto funkcii nezastupiteľný.

Nakoniec (v druhej časti príspevku) sa zameriam na tri interpretácie Marxovej teórie,

¹ Vznik štúdie štípenidiom podporila Vzdelávacia nadácia J. Husa.

² Ide najmä o 4., 5. a 6. kapitolu prvého zväzku *Kapitálu*. Pozri ([7], 133 – 183).

³ Pritom abstrahujem od teórie rozdeľovania, ktorá vysvetľuje, ako sa nadhodnota delí na rozličné druhy zisku, pozemkovú rentu atď.

ktoré sa v posledných rokoch objavili v českom a slovenskom prostredí. Ukážem, že vychádzajú z nesprávneho chápania Marxových kategórií, v dôsledku čoho vedú k chybnému chápaniu teórie nadhodnoty. Dve z vybraných interpretácií navyše prehliadajú kritické zámery tejto teórie. Preto ju vysvetľujú ako teóriu, ktorá odhaľuje *nespravodlivosť* „trhu“ alebo nespravodlivosť kapitalistických výrobných vzťahov. Ako ukážem, tento nesprávny záver súvisí aj s chybným chápaním základných pojmov Marxovej teórie.

Marxova teória hodnoty a nadhodnoty. Marxovo vysvetlenie vzniku nadhodnoty vo výrobnom procese nemožno pochopiť bez znalosti základnejších kategórií⁴ – úžitkovej hodnoty a hodnoty. Rekonštrukcia teórie nadhodnoty sa preto musí začať nimi. Nakoniec, aj o ne pôjde pri podrobnejšom skúmaní Marxovej kritiky kategoriálnych chýb v politickej ekonómii.

Výklad anatómie buržoáznej spoločnosti sa v *Kapitáli* začína analýzou „elementárnej formy“ jej bohatstva ([7], 45), tovaru, ktorý Marx chápe ako „priemerný exemplár svojho druhu“ ([7], 49).⁵ Navrhuje skúmať ho z dvoch hľadísk: ako úžitkovú hodnotu a ako výmennú hodnotu. Úžitkovou hodnotou je tovar jednoducho preto, lebo ním možno uspokojovať istú potrebu, užitočne ho používať. Táto užitočnosť sa „nevznáša vo vzduchu“ ([7], 46), ale je naopak podmienená vlastnosťami tovaru, bez ktorých neexistuje. Termín *úžitková hodnota* označuje teda samotné tovarové teleso, vecnú stránku tovaru, pričom kvantitatívne sa určuje počtom kusov, kilogramov, metrov alebo inej miery, zodpovedajúcej charakteru tovaru.⁶

Druhá stránka tovaru, jeho výmenná hodnota, vystupuje v Marxovom výklade spočiatku ako premenlivý kvantitatívny pomer, v ktorom sa určité množstvo úžitkových hodnôt jedného druhu vymieňa za úžitkové hodnoty iného druhu. Podľa Marxa takýto vzťah – napríklad jedna štvrtka pšenice = a metrickým centom železa – vyjadruje to, že z hľadiska istej vlastnosti sú si tovary v daných množstvách rovné, teda vzájomne vymeniteľné. To je zrejme i z toho, že relácia „byť výmennou hodnotou“ je tranzitívna: Ak sa x (kusov, jednotiek) tovaru A vymieňa za y tovaru B a zároveň y tovaru B sa vymieňa za z tovaru C , tak platí, že x tovaru A možno vymeniť za z tovaru C . Otázka teda znie takto: Aká vlastnosť tovarov sa v týchto pomeroch prejavuje alebo, inými slovami, čo reguluje výmenné pomery? Nijaké fyzické, prírodné vlastnosti tovarov podľa Marxa neprichádzajú od úvahy, keďže vymieňané tovary môžu byť kvalitatívne celkom heterogénne. Ďalšie skúmanie preto vedie k záveru, že výmenná hodnota tovarov sa zakladá na jedinej vlastnosti, ktorú majú všetky tovary spoločnú, a síce na tom, že sú produktmi práce.⁷

---

⁴ Význam Marxovho termínu „kategória“ spresním neskôr.

⁵ Otázkou, ako sa tento priemer utvára, sa Marx zaoberá v rukopise [3].

⁶ Hoci sa Marx v prvej kapitole *Kapitálu* pridáva príkladov materiálnych statkov, kategóriu úžitkovej hodnoty možno uplatniť aj na služby. Určitá služba, napríklad strihanie vlasov, je úžitkovou hodnotou ako činnosť špecifickej kvality a zamerania, ktoré z nej robia práve strihanie vlasov, a nie strihanie ovocného stromu.

⁷ Známu kritiku Marxovej argumentácie, ktorú sformuloval rakúsky ekonóm Eugen von Böhm-Bawerk, tu ponechávam bokom. Odpoveďou na hlavné tézy Böhm-Bawerkovej kritiky je podľa môjho názoru [2].

Ak však odhliadneme od špecifických kvalít tovarov, ktoré z nich robia úžitkové hodnoty, odhliadame aj od konkrétnych charakteristík prác, ktorých sú produktmi. Práve odlišný charakter prác je zdrojom špecifických kvalít produktov práce, ktoré z nich robia úžitkové hodnoty. Aby teda dva tovary mohli vo výmennom pomere vystupovať ako rozličné množstvá tej istej „substancie“, práce, musia sa konkrétne práce, ktorých sú produktom, zredukovať na bezrozdielnu abstraktnú spoločenskú prácu. Tá je „spoločným menovateľom“ rôznych konkrétnych prác – pestovateľskej, železiarskej, kaderníckej či záhradníckej. Výmenný vzťah dvoch tovarov teda vyjadruje to, že v určitých množstvách predstavujú tovary rovnaké *hodnoty*, kvantá vynaloženej abstraktnej práce. Mierou hodnoty potom nemôže byť trvanie konkrétnej individuálnej práce, od ktorej abstrahujeme, ale len spoločensky nutný pracovný čas potrebný na reprodukciu určitého tovaru v priemerných podmienkach. Z *kvantitatívneho hľadiska* je hodnota veličinou, ktorá vyjadruje, aká časť celkovej spoločenskej práce sa vynakladá na výrobu daného druhu tovaru.

Množstvo abstraktnej spoločenskej práce potrebné na reprodukciu priemerného exempláru tovaru určitého druhu sa mení spolu s produktívnou silou práce. Tú určujú rozmanité faktory: priemerný stupeň kvalifikácie bezprostredných výrobcov, miera uplatnenia vedy a technológie vo výrobnom procese, spôsob organizácie práce, charakter používaných výrobných prostriedkov a v neposlednom rade priaznivé či nepriaznivé prírodné podmienky. Pri rastúcej produktivite práce klesá spoločensky nutný pracovný čas a spolu s ním aj hodnota tovarov; pri klesajúcej produktivite práce je pohyb opačný. Zmeny v produktívnej sile práce sa rozličným spôsobom odrážajú v zmenách výmenných pomerov medzi tovarmi.

Výmenná hodnota sa na začiatku Marxovho postupu zdala byť vlastnosťou jednotlivého tovaru. Analýza ukazuje, že je len javovou formou hodnoty, určenej spoločenskými okolnosťami, ktoré individuálny výrobca nemá pod kontrolou. Čas, ktorý je spoločensky nutný na výrobu určitého druhu tovaru, sa môže meniť bez ohľadu na zámery individuálneho výrobcu, ako aj bez ohľadu na individuálne zámery všetkých výrobcov. Z *kvalitatívneho hľadiska* je teda hodnota spoločenským vzťahom každého jednotlivého výrobcu (resp. jeho práce) ku všetkým ostatným výrobcom (resp. k úhrnnej spoločenskej práci).

Majitelia tovarov sa stretávajú vo sfére obehu, aby vlastné tovary vymenili prostredníctvom peňazí za tovary iných majiteľov a získali úžitkové hodnoty, ktoré potrebujú. Inštanciou, ktorá tento styk reguluje – tým, že reguluje kvantitatívne pomery, v akých sa produkty práce vymieňajú – je hodnota. Predávajúci až pri výmene zisťuje, či jeho tovar naozaj predstavuje úžitkovú hodnotu pre iných, teda či ho dokáže predať. Ak nie, znamená to, že jeho práca sa neosvedčí ako súčasť celkovej spoločenskej práce, nepreukáže sa ako užitočná, takže vyrábal zbytočne. Produkt jeho práce sa nebude môcť realizovať ako úžitková hodnota. Až pri výmene sa tiež ukazuje, ako sa má individuálna práca výrobcu k spoločensky nutnej práci, ktorú výrobca konštituuje spolu so všetkými ostatnými. Ak vynaloží relatívne viac práce, ako je spoločensky nutné, výsledok je rovnaký, ako keby časť práce vynaložil zbytočne, neužitečne. V takom prípade výrobca prispôsobí (podľa svojich možností) ďalšie konanie týmto okolnostiam, takže napríklad obmedzí rozsah výroby, zdokonalí výrobný postup alebo celkom zmení orientáciu svojej výroby. Regulá-

cia produkcie v takejto ekonomike teda prebieha *ex post* a akoby automaticky, za chrbtom aktérov.⁸

Marx opisuje transakcie vo sfére obehu ako kolobehy „tovar – peniaze – iný tovar“ ($T - P - T$), ktoré pozostávajú z dvoch samostatných aktov: predaja ($T - P$) a kúpy ($P - T$). V obidvoch aktoch sa tovar vymieňa za peňažnú sumu, ktorá predstavuje rovnakú hodnotu. Motívom aktérov, ktorí sa tohto procesu zúčastňujú, je získanie úžitkových hodnôt pre vlastnú spotrebu. Vo vzájomnom styku vystupujú ako súkromní vlastníci, ktorých cieľom je uspokojiť vlastné potreby. Ako vlastníci sú si *rovní* v tom zmysle, že všetci – pokiaľ vstupujú do sféry obehu – sú majiteľmi buď tovarov, alebo peňazí. Samotné transakcie, ktoré medzi nimi prebiehajú, sú takisto rovné: vymieňa sa ekvivalent za ekvivalent. Aktéri obehu sú tiež *slobodní*, pretože ako uznaní súkromní vlastníci majú výhradné právo disponovať svojím vlastníctvom. O účasti na transakciách sa zároveň rozhodujú podľa vlastného uváženia. A nakoniec, *vlastníctvo*, ktorým aktéri disponujú, je podľa Marxovej analýzy sprostredkované prácou: Každý vlastní len to, o čo sa sám zaslúžil.

Teória nadhodnoty. Teória nadhodnoty je odpoveďou na otázku, ako je v tovarovej ekonomike možný kolobeh, ktorý Marx charakterizuje ako $P - T - P'$. Aktér takéhoto procesu kupuje tovar, aby jeho predajom utrížil prírastok hodnoty, ktorý tvorí rozdiel $P' - P$ čiže ΔP . Núka sa jednoduchá odpoveď: Aktér tohto procesu môže najprv zaplatiť za tovar menej, než je jeho hodnota, alebo ho v druhom kroku predat' dražšie než za jeho hodnotu. Bližšie skúmanie však ukazuje, že z celospoločenského hľadiska takto nemôže vzniknúť nijaká *nová* hodnota, iba sa mení rozdelenie existujúcej hodnoty. Ak porušenie ekvivalentnej výmeny zovšeobecníme na všetky transakcie, ukáže sa, že všetky „zisky“ sa anulujú. Aby teda vznikala nová hodnota, musí aktér kolobehu, majiteľ pôvodnej sumy P , „kúpiť tovary za ich hodnotu, predat' ich za ich hodnotu, a predsa len na konci procesu [...] vyťažiť viac hodnoty, ako do neho vložil“ ([7], 148) – získať *nadhodnotu*.

Riešenie zdanlivej apórie spočíva v tom, že sa do úvahy o obehú tovarov a peňazí zavedie špecifický tovar – „pracovná sila“. Jeho *úžitkovou hodnotou* je schopnosť konať prácu, teda podieľať sa na celkovej spoločenskej práci. Spotrebou tohto tovaru je teda samotné vykonávanie práce. V podmienkach tovarovej ekonomiky to zároveň znamená vynakladanie abstraktnej práce čiže pridávanie novej hodnoty existujúcim tovarom.

Hodnota pracovnej sily samotnej je určená rovnako ako hodnota iných tovarov – spoločensky nutným pracovným časom potrebným na jej reprodukciu. Keďže pracovná sila neexistuje nezávisle od ľudského tela, jej reprodukcia nutne zahŕňa aj fyziologickú reprodukciu človeka. Ak predpokladáme tovarovú ekonomiku, v ktorej sa všetky predmety spotreby získavajú kúpou na trhu, tak hodnota pracovnej sily bude určená hodnotou

---

⁸ Podrobnejšie skúmanie toho, ako sa spoločensky nutný pracovný čas skutočne ustanovuje prostredníctvom konkurencie kapitálov a ako sa regulácia výroby zákonom hodnoty prakticky presadzuje prostredníctvom tvorby všeobecnej miery zisku a výrobných cien, zaradil Marx na celkom iné miesto svojho výkladu, do rukopisu [3]. Ponechávam ho tu bokom, pretože v našej štúdii sú nuansy vzťahú hodnoty a ceny vedľajšie.

tovarov potrebných na reprodukciu pracovnej sily v určitom období, napríklad počas jedného mesiaca.

Marxova teória sa občas interpretuje tak, akoby hodnota pracovnej sily bola určená hodnotou tovarov potrebných na jej udržanie vo *fyzilogickom* zmysle, ako akési životné minimum.⁹ V skutočnosti však Marx takúto koncepciu – známu tiež ako „železný zákon mzdový“ – nezastával. Do určenia hodnoty pracovnej sily vstupuje predovšetkým „historický a morálny prvok“ ([7], 152), pretože rozsah potrieb považovaných za nutné sa historicky a kultúrne líši. Náklady na reprodukciu nositeľa pracovnej sily zahŕňajú aj životné prostriedky – pochopiteľne, opäť historicky a kultúrne určené – potrebné na reprodukciu nepracujúcich členov jeho rodiny. A nakoniec, Marxova teória počítá aj s nákladmi potrebnými na udržanie kvalifikácie a vzdelania pracovnej sily. Pojem „životných prostriedkov“, ktorý v súvislosti s hodnotou pracovnej sily používa, je teda podstatne širší, než sa často predpokladá.

Ako tento špecifický tovar, „pracovná sila“, umožňuje kolobeh $P - T - P'$? Sledujme ho v jednotlivých krokoch. V prvom akte, $P - T$, kupuje majiteľ peňazí, ktorého odteraz budeme nazývať kapitalistom, dva druhy tovarov: výrobné prostriedky a pracovnú silu.¹⁰ Keďže v ekonomike založenej na peňažnej výmene sú akty kúpy a predaja od seba nezávislé, prvý akt kolobehu sa tým končí. Za výrobné prostriedky zaplatil kapitalista peňažný ekvivalent ich hodnoty, ktorá je určená spoločensky nutným pracovným časom potrebným na ich výrobu.¹¹ Pracovnú silu takisto získal ekvivalentnou výmenou za sumu peňazí, ktorá predstavuje hodnotu „životných prostriedkov“ potrebných na jej reprodukciu v určitom období. Časovo ohraničená je aj doba, po ktorú môže kapitalista spotrebúvať úžitkovú hodnotu pracovnej sily. Jej predaj i následná spotreba sa odohrávajú s dobrovoľným súhlasom jej majiteľa, ktorý s ňou na trhu zaobchádza ako súkromný vlastník tovaru. Predajom dočasne odovzdáva právo disponovať ňou kapitalistovi.

Genéza nadhodnoty ďalej pokračuje mimo sféry obehu. Pod kontrolou kapitalistu, ktorý nadobudol výrobné prostriedky a právo určitý čas disponovať cudzou pracovnou silou, sa začína výrobný proces. V ňom sa spotrebúvajú jednak výrobné prostriedky, jednak pracovná sila.¹² Nech hodnota suroviny, ktorú možno pri danej produktívnej sile práce spotrebovať počas jedného pracovného dňa, je kryštalizáciou 6 hodín trvania abstrak-

---

⁹ Tak postupuje i Popper, keď Marxovi pripisuje zásluhu na „teorii, ktorá vysvetľuje, prečo má dĕlnikova mzda tendenciu oscilovať okolo existenčnej úrovne (nebo úrovne strádání)“ ([11], 150). Túto predstavu podrobnejšie vyvracia Rosdolsky; in: ([12], 282 – 313).

¹⁰ Kvôli zjednodušeniu môžeme predpokladať, že kapitalista platí za pracovnú silu ešte pred začatím výrobného procesu. Na veci nič nemení, ak sa to deje inak.

¹¹ Marx pri výklade teórie nadhodnoty v 1. zväzku *Kapitálu* stále predpokladá, že ceny tovarov sú kvantitatívne totožné s ich hodnotami: „Ak sa ceny skutočne odchyľujú od hodnôt, treba ich najprv [t. j. pri prvom vysvetlení vzniku kapitálu] redukovať na hodnoty, t. j. odhliadnuť od tejto okolnosti ako náhodnej, aby sme jav tvorby kapitálu na základe výmeny tovarov mali pred sebou v čistej podobe...“ ([7], 148).

¹² Ďalej budem predpokladať, že výrobné prostriedky sú tvorené výlučne pracovným predmetom, surovinou, ktorá sa vo výrobnom procese spotrebuje bezo zvyšku. Úvahou o vplyve pracovných prostriedkov na veľkosť hodnoty vyrobeného tovaru by sa ďalší výklad zbytočne predĺžil.

tnej práce a denná hodnota pracovnej sily nech predstavuje kryštalizáciu 5 hodín abstraktnej práce. Celá preddavkovaná suma P predstavuje spredmetnenie 11 hodín abstraktnej práce. Nech pracovný deň trvá osem hodín, pričom jedna hodina práce robotníka sa rovná jednej hodine abstraktnej práce, čo znamená, že pracovná sila vynakladá práve toľko práce, koľko je spoločensky nutné.

V priebehu týchto ôsmich hodín sa odohráva výrobný proces, v ktorom pracovná sila premieňa surovinu na nový tovar. Za tento čas sa spotrebuje všetka surovina, takže jej hodnota (výsledok abstraktnej práce trvajúcej 6 hodín) sa celá prenáša do hodnoty nového tovaru, inými slovami, počíta sa ako spoločensky nutná na jeho výrobu. Popritom pracovná sila, ktorá sa rovnako vynakladá v priebehu celých ôsmich hodín, pridáva výrobku novú hodnotu. Za čosi vyše polovice tohto času vykoná prácu, ktorá predstavuje rovnakú hodnotu, ako náklady na reprodukciu pracovnej sily (5 hodín). Označme túto časť pracovného dňa ako „nutnú prácu“. V zvyšnej časti, počas zostávajúcich troch hodín, sa odvádza práca, ktorá v súčte s nutnou prácou (5 hodín) presahuje náklady na jej reprodukciu ($5 + 3 > 5$). Označme túto druhú časť pracovného dňa ako „nadprácu“. Hodnota výsledného výrobku sa bude rovnať súčtu hodnoty suroviny (6 hodín), hodnoty pracovnej sily, ktorá sa nahradila nutnou prácou (5 hodín), a nadhodnoty, ktorá vznikla nadprácou (3 hodiny) – je to teda spolu 14 hodín abstraktnej práce.

Po skončení výrobného procesu kolobeh pokračuje vo sfére obehu. Nový výrobok, získaný vo výrobnom procese, sa predáva za svoju hodnotu, t. j. 14 hodín abstraktnej práce. Pôvodná preddavkovaná suma, ktorá bola peňažným vyjadrením hodnoty jedenásť hodín abstraktnej práce, sa tak zhodnotila na štrnásť hodín abstraktnej práce.

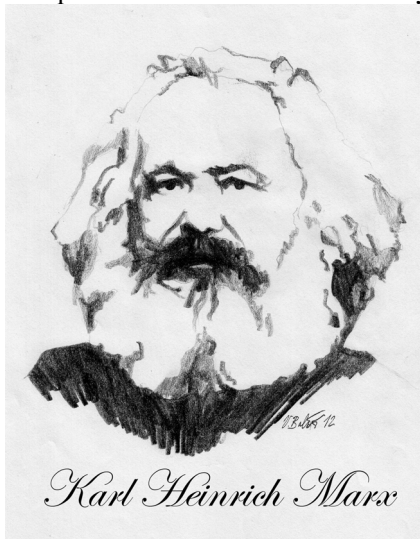
Kolobeh, ktorý pôvodne vystupoval ako $P - T - P'$, je takto procesom $P - T \dots V \dots T - P'$. V je výrobný proces, T označuje tovary nakúpené za preddavkovanú sumu P , T' sú nové tovary vyrobené vo výrobnom procese s použitím tovarov T a P' označuje hodnotu týchto nových tovarov čiže hodnotu pôvodnej peňažnej sumy zväčšenú výrobným procesom o nadhodnotu.¹³ Získaná nadhodnota $P' - P$ čiže ΔP v tomto prípade predstavovala 3 jednotky abstraktnej práce. Celková utŕžená suma, peňažné vyjadrenie 14 jednotiek, sa teraz môže znova preddavkovať na kúpu výrobných prostriedkov a pracovnej sily, aby sa proces zopakoval. Za istých okolností umožní získaná nadhodnota kúpiť dodatočnú surovinu a ďalšiu potrebnú pracovnú silu, čím sa za nezmenených okolností pomerne zväčší rozsah produkcie, ako aj absolútne množstvo nadhodnoty získané v ďalšej iterácii procesu. Dochádza k akumulácii kapitálu.

Treba podotknúť, že celý kolobeh prebieha bez jediného porušenia ekvivalentnej výmeny. V obidvoch transakciách vo sfére obehu, $P - T$ i $T - P'$, sa tovary nahradili peňažným vyjadrením ekvivalentnej hodnoty. Takáto forma kolobehu $P - T - P'$, t. j. premeny peňazí na kapitál, však pritom nepredstavuje len prerozdelenie existujúcej hodnoty, ako je to pri porušení výmeny ekvivalentov. Ide o tvorbu novej hodnoty.

Prizríme sa teraz vzťahu medzi kapitalistom a robotníkom. Pokiaľ ide o transakcie,

¹³ Ďalej používam len skrátenú formu zápisu, $P - T - P'$, no vždy mám na mysli proces sprostredkovaný výrobou.

ktoré medzi nimi prebiehajú vo sfére obehu pri kúpe a predaji pracovnej sily, naďalej majú všetky vlastnosti charakteristické pre ekvivalentnú výmenu $T - P - T$. Jedna podstatná okolnosť sa však, pokiaľ ide o výrobný proces, zmenila. Kapitalistovo vlastníctvo, teda peňažná suma, ktorú znova a znova preddavkuje, aby ju zhodnotil, sa teraz ukazuje sčasti ako výsledok zaplatenej práce robotníka, no sčasti ako výsledok nezaplatenej práce, ako nadhodnota.¹⁴ Z hľadiska obehu sa privlastňovanie a disponovanie nadobudnutým vlastníctvom javí byť sprostredkované *vlastnou* prácou. Aktéri vymieňajú produkty práce v proporciách určených vynaloženou prácou, takže každý má nárok presne na toľko cudzej práce, koľko sám vynaložil. Analýza vzniku nadhodnoty vo výrobnom procese však ukazuje, že vlastníctvo sa v skutočnosti zakladá na privlastňovaní *cudzej* práce, ktoré je len sprostredkované ekvivalentnou výmenou vo sfére obehu.

Samotným aktérom zostáva podľa Marxa táto okolnosť z viacerých dôvodov zastretá. Prvým dôvodom je charakter celého procesu. Ten sa začína i končí vo sfére obehu, pre ktorú sú charakteristické slobodné a rovné transakcie. Po druhé, časť preddavkovanej sumy, za ktorú sa kupuje pracovná sila, čiže *mzda*, sa obvykle vypláca až po vykonaní práce, takže sa javí ako kompenzácia za všetku minulú vynaloženú prácu. A nakoniec, zmeny vo výške mzdy úmerné zmenám dĺžky pracovného dňa, individuálne rozdiely v mzdách za rovnaký pracovný čas pri rovnakom charaktere práce, ako aj prípadné naviazanie mzdy na množstvo vyrobených výrobkov (úkolová mzda), nasvedčujú tomu, že mzda je peňažným ekvivalentom celého pracovného času (t. j. celkovej vytvorenej hodnoty) – a nielen nutnej práce (t. j. hodnoty

pracovnej sily). Z hľadiska transakcie, v ktorej sa predáva pracovná sila, to nie je zrejme. Až na základe analýzy výrobného procesu sa ukazuje, že pokiaľ sa má kolobeh $P - T - P$ podariť, môže byť mzda len peňažným vyjadrením hodnoty pracovnej sily, a nie celkovej vytvorenej hodnoty. Teória nadhodnoty takto plní *kritickú funkciu*: ukazuje, že povaha konania aktérov v kapitalistickej spoločnosti nie je len taká, ako sa javí im samotným v ich vedomí a konaní.

¹⁴ Táto úvaha vedie k historickej otázke: Kde sa vzala prapôvodná suma P , vďaka ktorej sa zhodnocovací proces mohol začať po prvý raz? K analogickému problému sa prepracoval aj Adam Smith, ktorý predpokladal, že „zásoby musí byť nahromadené již předtím, než se [výrobce] tou svou docela zvláštní prací [...] začne zabývat“ ([13], 265) („This accumulation must, evidently, be previous...“ ([14], 277)). Sporiví a podnikaví sú za svoje úsilie spravodlivo odmenení počiatocnými „zásobami“ (*stock*) – čiže kapitálom. 24. kapitola 1. zväzku *Kapitálu*, s názvom „Takzvaná pôvodná akumulácia“ predkladá empiricky fundovanú kritiku tejto predstavy. Proti nej ukazuje, že podmienky kapitalistickej výroby sa v Anglicku utvárali násilím a lúpežou za intenzívnej asistencie orgánov štátnej moci.

Marxove kategórie a ich registre. Teória nadhodnoty je kľúčom k pochopeniu kapitálu ako spoločenského vzťahu, ktorý hrá v buržoáznej spoločnosti úlohu „vševládajúcej moci“ ([5], 61). V spojení s ďalšími časťami Marxovej teórie vysvetľuje, ako sa celková nadhodnota rozpadá na rôzne podoby zisku, úrok a rentu. Tvorí základ pochopenia významu technologických revolúcií v kapitalistickej výrobe, a teda aj jadro vysvetlenia „zákona klesajúcej tendencie miery zisku“, ktorý Marx v *Grundrisse* nazýva „najdôležitejším zákonom“ politickej ekonómie ([6], 237).

Vo všetkých týchto ohľadoch sa teória nadhodnoty podieľa na kritickej funkcii Marxovej koncepcie. Proti predstave kapitálu ako výrobných prostriedkov či sumy peňazí umožňuje ukázať, že ide o spoločenský vzťah tried. Proti koncepcii zisku ako odmeny za podnikateľské riziko či zdržanlivosť v spotrebe dôvodí, že zisk pochádza z nezaplatenej nadpráce. V prípade technického pokroku Marxova teória zdôrazňuje, že ten svoje mimoriadne uplatnenie v podmienkach modernej výroby našiel predovšetkým vďaka úsiliu individuálnych kapitalistov o mimoriadny zisk, ktoré však za istých okolností vedie k poklesu všeobecnej miery zisku a ku kríze.

Ako je zřejmé, celý kritický obsah teórie nadhodnoty predpokladá množstvo ďalších komponentov Marxovej teórie, ktorým sa v predkladanej štúdií nemožno venovať. Preto sa obmedzím len na jeden kritický záver teórie nadhodnoty, ktorý bezprostredne vyplynul z jej predchádzajúcej rekonštrukcie. V tejto časti teda najprv preskúmam niektoré základné kategórie, na ktorých teória vykorisťovania stojí. Podrobnejšia analýza povedie k ich rozdeleniu do skupín či registrov podľa ich charakteristík či určení.¹⁵ Z tohto rozčlenenia vyplynú isté pravidlá používania kategórií. Ako ukážem, Marxove výpady proti názorom politických ekonómov majú obvykle podobu kritiky nedodržiavania týchto pravidiel. Zároveň sa ukáže, že práve dôsledné rešpektovanie hraníc kategoriálnych registrov funduje kritickú funkciu teórie vykorisťovania.

Základné kategórie teórie nadhodnoty. V tej časti Marxovej spisby, o ktorú tu ide, sa termínom „kategória“ spravidla označujú také pojmy ekonomických teórií a Marxovej vlastnej koncepcie, ktoré figurujú v definíciách a v explanansoch či explanandách vysvetlení. Kategórie sú podľa Marxa základné teoretické pojmy, ktoré v danej disciplíne plnia významné explanačné a systematizačné funkcie. Na rôznych miestach hovorí napríklad o kategórii mzdy ([7], 53), konštantného, variabilného, fixného a cirkulujúceho kapitálu ([8], 188), dôchodku ([8], 321), výrobných nákladov ([9], 54), úrokového kapitálu ([9], 334), úroku ([9], 337), mimoriadneho zisku ([9], 557), renty, mzdy a zisku ([9], 691), nadhodnoty ([10], 81), výmennej hodnoty ([5], 55), peňazí ([5], 75), úžitkovej hodnoty ([5], 137) či tovaru ([6], 376).

Z tohto prehľadu je zřejmé, že ide o pojmy, ktoré vyjadrujú podstatné vzťahy a aspekty predmetu politickej ekonómie, a preto sú základnými prvkami jej teórií. Treba podotknúť, že Marx hovorí o kategóriách aj v prípadoch, keď význam či funkciu daných pojmov sám neakceptuje. Tak je to s termínom „služba“ v teóriách J. B. Saya a F. Bastiata

---

¹⁵ Pojem registra používal na označenie skupiny kategórií už Kant ([1], 113).

([4], 24). Marx síce odmieta vysvetlenie vzniku zisku pomocou tohto pojmu, no napriek tomu ho nazýva „kategóriou“, lebo vystupuje v explananse.

Pozrime sa teda, aké kategórie – v uvedenom zmysle – hrajú hlavnú úlohu v Marxovom vysvetlení vzniku nadhodnoty vo výrobnom procese. Sama nadhodnota predstavuje určité množstvo *hodnoty*, teda kryštalizáciu určitého množstva *abstraktnej práce*. Ako taká je nadhodnotou len vo vzťahu k inej hodnote, ktorá sa preddavkuje v procese $P - T - P'$ na nákup pracovnej sily. Presnejšie, nadhodnota je rozdiel medzi celkovou novou hodnotou, ktorú pracovná sila vytvorila vo výrobnom procese, a hodnotou samotnej pracovnej sily. Nová hodnota vytvorená vo výrobnom procese je výsledkom produktívnej spotreby tovaru „pracovná sila“. Hodnota pracovnej sily je určená spoločensky nutným pracovným časom, potrebným na jej reprodukciu.

Tajomstvo vzniku nadhodnoty v podmienkach ekvivalentnej výmeny spočíva teda v tom, že kapitalista kupuje tovar „pracovná sila“ za jeho hodnotu, ktorá predstavuje veličinu celkom nezávislú od novej hodnoty vznikajúcej spotrebou tohto tovaru vo výrobnom procese. Proces spotreby pracovnej sily znamená realizáciu jej *úžitkovej hodnoty*, ktorou je schopnosť konať prácu. Úžitková hodnota tovaru „pracovná sila“ nie je *bezprostredne* hodnotou. Schopnosť tvoriť hodnotu je pracovnej sile daná len takpovediac potenciálne a realizuje sa až jej spotrebou.¹⁶ To, koľko novej hodnoty (a teda i nadhodnoty) vo výrobnom procese skutočne vytvorí, závisí od mnohých okolností. Niektoré sú pod (čiastočnou) kontrolou kapitalistu a robotníka, napríklad dĺžka pracovného dňa, organizácia pracovného procesu či prípadné prerušenia práce. Iné však jednotlivý kapitalista ani robotník nemôžu *bezprostredne* ovplyvniť: napríklad samotná hodnota pracovnej sily sa určuje spoločensky, nezávisle od želaní obidvoch aktérov. Aj hodnota tovaru, ktorý pracovná sila vyrába, je určená *spoločensky* nutným pracovným časom.¹⁷ Až v záverečnej fáze procesu $P - T - P'$ pri predaji vyrobených tovarov na trhu sa ukazuje, do akej miery výrobný proces zodpovedá „existujúcim spoločensky normálnym výrobným podmienkam“ ([7], 48), do akej miery sa v ňom práca vynaložila užitočne. Veľkosť skutočne vytvorenej novej hodnoty (vrátane nadhodnoty) teda *nie je* daná ani úžitkovou hodnotou tovaru „pracovná sila“, ani okolnosťami transakcie $P - T$, ktorou tento tovar načas prechádza do rúk kapitalistu.

Predchádzajúce vymedzenie nadhodnoty možno teraz spresniť. Nadhodnota m je suma hodnoty daná rozdielom medzi výsledkom (V) spotreby (S) úžitkovej hodnoty tovaru „pracovná sila“ (U_{PS}) vo výrobnom procese a hodnotou pracovnej sily v :

$$(1) m = V[S(U_{PS})] - v$$

S ohľadom na ďalší postup treba poznamenať, že v tomto vzorci vystupujú výlučne veličiny, ktoré majú povahu *hodnoty*. Nadhodnota, hodnota pracovnej sily, ale aj výsle-

---

¹⁶ „[E]udská pracovná sila v plynulom stave čiže ľudská práca vytvára hodnotu, ale nie je hodnotou“ ([7], 58).

¹⁷ Práca robotníka sa berie „do úvahy len potiaľ, pokiaľ čas spotrebovaný na výrobu [...] je spoločensky nutný [...]. Pracovná sila musí pôsobiť v normálnych podmienkach [...]. Ďalšou podmienkou je normálny charakter samej pracovnej sily“ ([7], 171).

dok spotreby úžitkovej hodnoty pracovnej sily – to všetko sú hodnotové veličiny, predstavujúce spredmetnený spoločensky nutný pracovný čas. Symboly rovnosti a rozdielu sa tu kladú takpovediac medzi rovnaké typy či, presnejšie, veličiny rovnakého typu.

No hoci v uvedenom vzorci vystupujú len hodnoty, kategórie úžitkovej hodnoty a konkrétnej práce predsa hrajú istú úlohu v jeho zákulisí. Pre všetky zastúpené hodnotové veličiny predovšetkým platí, že ich *nositeľom* je určitá *úžitková hodnota*. Nositeľom hodnoty, ktorá vznikla spotrebou pracovnej sily ($V[S(U_{PS})]$), je úhrnný produkt celého pracovného dňa. Nositeľom hodnoty pracovnej sily je jednak sám tovar „pracovná sila“, jednak tá časť úhrnného produktu, ktorá vznikla nutnou prácou (v). Nositeľom nadhodnoty (m) je časť úhrnného produktu, ktorá vznikla nadpracou. Túto časť vyrobených úžitkových hodnôt ďalej nazývam *nadproduktom*.

„Dvojakosť“ prvkov, ktoré figurujú vo vzorci, súvisí s Marxovým chápaním práce, ktorá má podľa neho dvojaký charakter. Úžitková hodnota je výsledkom tzv. užitočnej, *konkrétnej práce*. Hodnota predstavuje kvantum spoločenskej, *abstraktnej práce* priemerne vynakladanej na výrobu daného druhu tovaru. Práca, ako ju skúma Marx, je jednotou týchto dvoch aspektov, konkrétnej a abstraktnej práce. Videli sme, že úžitková hodnota tovaru „pracovná sila“ je schopnosť konať prácu. Aj práca, ktorá sa uskutočňuje pri spotrebe tovaru „pracovná sila“ vo výrobnom procese, má tento dvojaký charakter.

Všetky menované úžitkové hodnoty, vystupujúce v pozadí uvedeného vzorca, sú preto produktmi *konkrétnych prác*. Súbor úžitkových hodnôt vyrobených počas celého pracovného dňa je výsledkom celkovej konkrétnej práce robotníka. Úžitková hodnota tovaru „pracovná sila“ je výsledkom konkrétnych prác nutných na jeho reprodukciu. Nadprodukt je výsledkom konkrétnej práce vynaloženej v tej časti pracovného dňa, keď robotník koná nadpracu.

Východiskový kategoriálny rámec analýzy výrobného procesu teda tvoria nasledujúce pojmy: tovar, úžitková hodnota, hodnota, konkrétna práca a abstraktná práca. Výsledkom analýzy výrobného procesu sú kategórie nadhodnoty, nadproduktu, nutnej práce a nadpráce. Pozrime sa bližšie na určenia uvedených kategórií, ako aj na vzťahy medzi nimi.

Marxove kategoriálne registre. Videli sme, že tovar ako elementárna forma bohatstva buržoáznej spoločnosti je podľa Marxa jednotou dvoch aspektov: úžitkovej hodnoty a hodnoty. No hoci v tovare tieto kategórie vystupujú ako jednota, majú odlišné určenia. Už na samom začiatku svojho postupu Marx upozorňuje, že úžitkové hodnoty tvoria „látkový obsah bohatstva bez ohľadu na jeho spoločenskú formu“ ([7], 46). Úžitkové hodnoty, ktorými sa uspokojujú potreby, sa vyrábajú v každom type spoločnosti. V tomto zmysle je kategória úžitkovej hodnoty *transhistorická*, čo značí, že nachádza uplatnenie pri skúmaní každého historického spôsobu výroby.¹⁸

Naproti tomu hodnota je spoločenským vzťahom výrobcov k úhrnnej spoločenskej práci, ktorý sa sprostredkúva výmenou tovarov. Toto sprostredkovanie je dôsledkom súkromno-vlastníckej deľby práce, v ktorej je každý špecializovaný výrobca závislý od

---

¹⁸ Nie je však *ahistorickou* kategóriou. Predpokladá totiž existenciu aspoň jedného druhu, ktorý možno predbežne charakterizovať ako schopný kooperácie, zdieľanej intencionality, jazyka, reprodukcie kognitívnych úkonov a pracovného procesu atď. Pozri o tom [15].

produkcie iných (v tom zmysle, že potrebuje úžitkové hodnoty, ktoré vyrábajú iní), no zároveň vo vzťahu k nim vystupuje ako súkromný vlastník (úžitkové hodnoty od iných získava ekvivalentnou výmenou na trhu, a nie napríklad mimoekonomickým donucovaním). Kategória hodnoty je preto *historicky špecifická* pre spoločnosť, „v ktorých vládne kapitalistický výrobný spôsob“ ([7], 45). Len na báze osobitej organizácie spoločenskej práce sa úžitkové hodnoty stávajú „látkovými nositeľmi“ hodnoty ([7], 46) a dominantná časť produktov práce nadobúda formu tovaru. Určenia historicity, ktorými sa vyznačujú Marxove pojmy hodnoty a úžitkovej hodnoty, sú základom prvých dvoch kategoriálnych registrov: skupiny transhistorických kategórií a skupiny historicky špecifických kategórií. Neskôr sa ukáže, akú rolu toto rozlíšenie hrá v Marxovej teórii.

V druhej časti štúdie budem pokračovať v analýze Marxovho kategoriálneho rámca. Predovšetkým preskúmam, aké je miesto ďalších kategórií teórie nadhodnoty s ohľadom na registre transhistorických a historicky špecifických kategórií. Zavediem tiež ďalšiu dvojicu registrov, ktorú budú tvoriť skupiny ezoterických a exoterických kategórií. Ako ukážem, s každou z dvojíc sa viažu určité pravidlá, ktorými sa podľa Marxa musí riadiť racionálne používanie kategórií. Práve striktné dodržiavanie týchto pravidiel je zdrojom kritickej funkcie Marxovej teórie. A naopak, systematické *porušovanie* pravidiel je terčom Marxovej kritiky cudzích politicko-ekonomických teórií, ktorá je takto kritikou kategoriálnych chýb.

Pokračovanie v budúcom čísle.

LITERATÚRA

- [1] KANT, I.: *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Pravda 1979.
- [2] KAY, G.: Why Labour is the starting point of Capital. In: ELSON, D. (Ed.) *Value: The Representation of Labour in Capitalism*. London: CSE Books 1979, pp. 46 – 66.
- [3] MARX, K.: *MEGA II/4.2. Ökonomische Manuskripte 1863 – 1867, Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag 1992.
- [4] MARX, K.: *Ku kritike politickej ekonómie*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1952.
- [5] MARX, K.: *Základy kritiky politickej ekonómie (Hrubý koncept). Rukopisy „Grundrisse“ I*. Bratislava: Pravda 1974.
- [6] MARX, K.: *Základy kritiky politickej ekonómie (Hrubý koncept). Rukopisy „Grundrisse“ II*. Bratislava: Pravda 1975.
- [7] MARX, K.: *Kapitál: Kritika politickej ekonómie. Prvý zväzok*. Bratislava: Pravda 1985.
- [8] MARX, K.: *Kapitál: Kritika politickej ekonómie. Druhý zväzok*. Bratislava: Pravda 1985.
- [9] MARX, K.: *Kapitál: Kritika politickej ekonómie. Tretí zväzok*. Bratislava: Pravda 1987.
- [10] MARX, K.: *Teórie o nadhodnote. Prvá časť*. Bratislava: Pravda 1987.
- [11] POPPER, K. R.: *Otvorená spoločnosť a její nepřátelé II*. Praha: Oikúmené 1994.
- [12] ROSDOLSKY, R.: *The Making of Marx's 'Capital'*. London: Pluto Press 1977.
- [13] SMITH, A.: *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Svazek první*. Praha: SNPL 1958.
- [14] SMITH, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: Oxford University Press 1979.
- [15] TOMASELLO, M.: *Origins of Human Communication*. Cambridge: MIT Press 2008.

Juraj Halas
 Katedra logiky a metodológie vied FiF UK
 Gondova 2
 818 01 Bratislava 1, SR
 e-mail: juraj@halas.tk